

УДК 130.2

Цитування:

Мамедова В. М. Проблематика культурної релокації в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2024. № 4. С. 92–97.

Мамедова Валентина Миколаївна,
заступник директора наукової бібліотеки
Київського національного університету
культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0001-7137-0146>
valentain1701@gmail.com

Mamedova V. (2024). Problem of Cultural Relocation in the Conditions of a Full-Scale Russian-Ukrainian War. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 4, 92–97 [in Ukrainian].

ПРОБЛЕМАТИКА КУЛЬТУРНОЇ РЕЛОКАЦІЇ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Мета статті – концептуалізувати особливості культурної релокації та виявити перспективні напрями її дослідження в Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни з позицій сучасної культурології. **Методологія дослідження.** Застосовано методи: аналітичний, термінологічного та компаративного аналізу, структурно-функціональний, моделювання. **Наукова новизна.** Розглянуто явище культурної релокації в умовах повномасштабної російсько-української війни; уточнено поняття «культурна релокація» та запропоновано його трактування; окреслено перспективні напрями дослідження культурної релокації в Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни в сучасній культурології. **Висновки.** Культурна релокація в Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни – це вимушене переміщення / переселення закладів культури і мистецтва, колективів й окремих представників культурних та креативних індустрій, а також культурних цінностей у межах і за межами території України з міркувань безпеки та з метою забезпечення можливості збереження і відтворення матеріальних і духовних культурних цінностей, створення, поширення та популяризації українського культурного продукту / послуги. Дослідження виявило, що найбільш поширеними типами культурної релокації в Україні з 24 лютого 2024 р. є: інституційна культурна релокація (релокація закладів культури і мистецтва); групова культурна релокація (релокація групи митців – музикантів, акторів, танцюристів та ін., представників одного або кількох творчих колективів); персональна культурна релокація (релокація митця або культурного діяча); ціннісна релокація (релокація культурних цінностей); територіальна культурна релокація: міжнародна, регіональна, внутрішньо-регіональна. Масова культурна релокація в Україні 2022–2024 рр. зумовила: активізацію тенденції цифровізації закладів культури і мистецтва; розвиток нових культурних практик; посприяла урізноманітненню традиційних форм культурного продукту та форматів культурних послуг. Одними з перспективних напрямів дослідження вбачаємо: розробку проблематики креолізаційної концепції культури, що полягає в створенні представниками української культурно-мистецької галузі, які зазнали міжнародної релокації, та їх закордонними колегами нових культурних форм; нові формати культурних продуктів та практик, опосередкованих цифровими технологіями, поява яких була зумовлена важливістю репрезентації як для українського споживача, так і для закордонного.

Ключові слова: культурна релокація, заклади культури і мистецтва, російсько-українська війна, культурні практики, цифровізація.

Mamedova Valentyna, Deputy Director of the Scientific Library, Kyiv National University of Culture and Arts
Problem of Cultural Relocation in the Conditions of a Full-Scale Russian-Ukrainian War

The purpose of the article is to conceptualise the features of cultural relocation and identify promising areas of research into cultural relocation in Ukraine in the conditions of a full-scale Russian-Ukrainian war (from February 24, 2022) from the standpoint of modern cultural studies. **Research methodology.** The following methods were used: analytical, terminological and comparative analysis, structural-functional, and modelling. **Scientific novelty.** The phenomenon of cultural relocation in the conditions of a full-scale Russian-Ukrainian war is considered; the concept of “cultural relocation” is clarified and its own definition is proposed; promising areas of research into cultural relocation in Ukraine in the conditions of a full-scale Russian-Ukrainian war in modern cultural studies are outlined. **Conclusions.** Cultural relocation in Ukraine in the context of a full-scale Russian-Ukrainian war is the forced movement / relocation of cultural and art institutions, collectives and individual representatives of cultural and creative industries, as well as cultural values within and outside the territory of Ukraine, for security reasons and in order to ensure the possibility of preserving and reproducing material and spiritual cultural values, creating, distributing and popularising a modern Ukrainian cultural

product / service. The study found that the most common types of cultural relocation in Ukraine as of 24 February 2024 are: institutional cultural relocation (relocation of cultural and art institutions); group cultural relocation (relocation of a group of artists (musicians, actors, dancers, among others), representatives of one or more creative collectives); personal cultural relocation (relocation of an artist or cultural figure); value relocation (relocation of cultural values); territorial cultural relocation: international, regional, intraregional. Mass cultural relocation in Ukraine in 2022–2024 led to: the intensification of the trend of digitalisation of cultural and art institutions; the development of new cultural practices; contributed to the diversification of traditional forms of cultural products and formats of cultural services. One of the promising areas of research is seen as: the development of the issues of the creolisation concept of culture, which consists in the creation of new cultural forms by representatives of the Ukrainian cultural and art industry who have undergone international relocation and their foreign colleagues; new formats of cultural products and practices mediated by digital technologies, the emergence of which was due to the importance of representation for both the Ukrainian consumer and the foreign one.

Keywords: cultural relocation, cultural and art institutions, Russian-Ukrainian war, cultural practices, digitalisation.

Актуальність теми дослідження. Одним із явищ, характерних для соціокультурного простору України наприкінці ХХ – у перші десятиліття ХХІ ст., є культурна релокація, зумовлена рядом негативних чинників, починаючи від складної економічної ситуації перших десятиріч незалежності і закінчуючи збройною агресією з боку Росії, розпочатою в 2014 р. З 24 лютого 2022 р. культурна релокація набуває нового рівня – багато закладів культури і мистецтва, різноманітні творчі колективи, окремі діячі культури та митці були вимушено переміщені з метою забезпечення відповідних умов для продовження культурно-мистецької діяльності, збереження та відтворення матеріальних і духовних культурних цінностей. Безпрецедентні для України масштаби культурної релокації і поява, як наслідок, новітніх форм і форматів культурних практик, активізація інтегрування цифрових технологій в процеси створення та поширення культурного продукту і послуги, з одного боку, а з іншого – значення в контексті збереження національної культури та посилення культурної ідентичності в умовах військового стану, актуалізують важливість дослідження цього явища з позицій сучасної культурології.

Аналіз досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти культурної релокації перебувають у полі наукового інтересу багатьох українських вчених. Так, наприклад, явище української еміграції до країн Європейського союзу з лютого 2022 р. досліджує М. Сокол [12]; особливості діяльності культурних амбасадорок в умовах російсько-української війни аналізує А. Біла [1]; проблематику культурної ідентичності українців в умовах вимушеної еміграції розглянуто в статтях О. Галини [2], І. Клімової [8]; виявленню основних тенденцій та викликів, пов'язаних із адаптацією та інкультурацією українських громадян у статусі біженців в

Європі після повномасштабного російського вторгнення, присвячено статтю О. Коржова «Інкультурація та адаптація українців в Європі після повномасштабного російського вторгнення: основні тенденції та виклики» [10] та ін.

Проте, незважаючи на те, що практика культурної релокації в Україні є одним із важливих та актуальних напрямів наукових розробок, в академічному просторі представлено небагато публікацій, в яких означена проблематика визначена як предмет дослідження. Розгляду поняття «релокація» та здійсненню класифікації її типів присвячено публікацію І. Запужляк та О. Красняка «Релокація: суть, типи та проблеми» [6]; передумови та досвід релокації діяльності вітчизняних виробничих підприємств в умовах невизначеності розглядають О. Ковалик та А. Шардакова [9]. Однією з небагатьох праць, в яких розглянуто передумови, окреслено сутнісні характеристики, запропоновано визначення культурної релокації та її періодизацію в Україні, є стаття С. Задворного «Культурна релокація: український досвід» [5].

Мета статті – концептуалізувати особливості культурної релокації та виявити перспективні напрями дослідження культурної релокації в Україні в умовах російсько-української війни (2014–2024 рр.) з позицій сучасної культурології.

Виклад основного матеріалу. У сучасному теоретико-практичному дискурсі поняття «релокація» (від англ. «relocation» – в буквальному перекладі «переміщення», або процес розміщення на новому місці) розуміється як «переміщення людини, громади, працівника та підприємства» [6, 261]; «процес переміщення виробництва та персоналу в інше місце з метою розвитку або збереження виробництва та ресурсного потенціалу» [5, 152]. На думку М. Портера, головним

чинником релокації є стратегія, спрямована на підвищення конкурентоспроможності [13, 86].

У певній формі релокація характерна для всіх періодів розвитку людської цивілізації, проте релокація як явище в сучасному розумінні сформувалася в ХХ ст., набувши специфічних форм та поширення в перші десятиліття ХХІ ст. у країнах Північної Америки та Західної Європи у зв'язку з динамічними тенденціями цифровізації. Варто зазначити, що якщо спочатку релокація була типовим явищем для ІТ-сфери, то наразі практика релокації характерна для різних галузей діяльності економічного та культурного спрямування [5, 152].

Культурну релокацію як «переміщення підприємств, установ, організацій, творчих колективів, окремих митців та культурних діячів з метою розширення культурно-мистецької діяльності, збереження та відтворення культурних цінностей (матеріальних та духовних)» пропонує розглядати В. Задворний [5, 154]. Цілком погоджуючись з дослідником, все ж доцільно запропонувати власну дефініцію поняття «культурна релокація», зумовленої рядом об'єктивних та суб'єктивних чинників воєнного стану в Україні: вимушене переміщення/переселення закладів культури і мистецтва, колективів і окремих представників культурних та креативних індустрій в межах і за межами території України, з міркувань безпеки та з метою забезпечення можливості збереження і відтворення матеріальних та духовних культурних цінностей, створення, поширення та популяризації сучасного українського культурного продукту/послуги. Зважаючи на сучасні українські реалії, процес культурної релокації вирізняється суттєвим розширенням основних характеристик. В умовах російсько-української війни чи не найголовнішою причиною культурної релокації є міркування безпеки.

Анексія Криму та початок російсько-української війни в 2014 р. активізували процес культурної релокації з території Автономної республіки Крим та Донбасу. Початок повномасштабного військового вторгнення російських військ на території України 24 лютого 2022 р. став причиною безпрецедентної культурної релокації. Загалом з тимчасово окупованих та прифронтових територій переміщено чимало закладів культури і мистецтва. Так, наприклад, тимчасово релоковано в інші регіони України Донецький обласний краєзнавчий музей, державний історико-архітектурний заповідник у

Святогорську та Донецький обласний художній музей [4]. Багато маріупольських закладів культури продовжують активну діяльність після релокації, незважаючи на втрату значної частини фондів, наприклад, роботу над відновленням книжкового фонду проводять співробітники Центральної міської бібліотеки Маріуполя, яких було релоковано до Дніпра [11]. Проте, значну кількість закладів культури і мистецтва України, зокрема ті, що територіально виявилися ближчими до лінії фронту, не встигли релокувати.

Прийнято розрізняти інституційну, групову, персональну та ціннісну релокацію (самовільну або організовану) [5, 152]. Відповідно до запропонованого поділу можна типологізувати культурну релокацію в Україні таким чином:

- інституційна культурна релокація (релокація закладів культури і мистецтва);
- групова культурна релокація (релокація групи митців – музикантів, акторів, танцюристів та ін., представників одного або кількох творчих колективів);
- персональна культурна релокація (релокація митця або культурного діяча);
- ціннісна релокація (релокація культурних цінностей);
- територіальна культурна релокація: міжнародна, регіональна, внутрішньо-регіональна.

Варто зазначити, що культурна релокація в Україні наразі зумовлена як чинниками, безпосередньо пов'язаними з військовими діями (зокрема, йдеться про релокацію закладів культури і мистецтва, а також творчих колективів і окремих діячів та культурних цінностей з зони бойових дій та прифронтових територій), так і їхніми наслідками. На думку дослідників, до причин релокації можна віднести: прагнення зберегти бізнес, переміщення попиту, прагнення вирішити логістичні проблеми, економія, заплановане ще до початку війни переміщення [9, 54]. Так, наприклад, причинами культурної релокації є зниження рівня культурного попиту (у зв'язку з масовим переміщенням населення). У зв'язку з культурною релокацією колективів українських театрів зі Сходу України в Західні регіони – Львівську, Івано-Франківську, Закарпатську, Волинську, Тернопільську області, театри західних регіонів поповнилися новими творчими силами. Закарпатський обласний музично-драматичний театр імені братів Юрія-Августина та Євгена Шерегіїв навесні 2022 р. надав місце для діяльності групі митців (чотирнадцять акторів та режисер) з

Маріуполя. Закарпатський обласний музично-драматичний театр поповнив колектив акторами з Києва, Харкова та Херсона.

Релокація закладів культури і мистецтва у воєнний час здійснюється за розробленими комунальними інституціями культури України спеціальними сценаріями, які передбачають плани релокації власних культурних цінностей та колекцій закладів з інших регіонів різних форм власності. При цьому багато інституцій на Заході України з налагодженими міжінституційними партнерськими зв'язками самі надавали допомогу в релокації закладам культури і мистецтва зі східних регіонів (наприклад, за сприяння Львівського органного залу оркестр Луганської обласної філармонії було релоковано до Львова).

У межах культурної релокації міжрегіонального рівня активізується стратегія мистецької мобільності – репертуар багатьох музичних колективів складається з солістів з різних областей України. Варто зазначити, що масова культурна релокація в Україні останніх років прискорила тенденцію цифровізації закладів культури і мистецтва, активізувала розвиток нових культурних практик та посприяла урізноманітненню їх традиційних форм та форматів. Так, наприклад, через переміщення значної частини найцінніших музейних експонатів з музеїв України на вивільненій площі відбуваються регулярні експонування творів сучасного мистецтва (наприклад, виставка «Війна: зворотна перспектива», Музей війни, 2024 р.), формується позиціонування музеїв як сучасних форумів та місця посилення національної ідентичності (наприклад, Музей сучасного українського мистецтва Корсаків, Луцьк, Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору» та ін.), динамізувався процес створення єдиного реєстру Музейного фонду України та оцифрування музейних колекцій [7].

Окрему увагу в контексті культурної релокації в Україні привертає проблематика вимушеної еміграції митців та культурних діячів у країни Північної Америки, Канаду та ЄС. Багато відомих представників українського шоу-бізнесу, художників, колективи незалежних театрів та різноманітних мистецьких угруповань після початку повномасштабного наступу російських військ на територію України релокувалися за кордон, активізувавши власну діяльність в напрямі утвердження національної ідентичності, самоідентифікації та донесення до світової спільноти меседжу про необхідність підтримки

українців в умовах війни. Показовим прикладом є діяльність режисера В. Троїцького та його проєктів «Даха Браха», Dakh Daughters, «Нова Опера» та «Гоголь Fest», які активно діють на артфронті, здійснюючи благодійні виступи перед західним глядачем. Протягом листопада-грудня 2024 р. гурт «ДахаБраха» провів гастрольний тур шістнадцятьма європейськими країнами. З 24 лютого 2022 р. багато європейських театрів реалізує різноманітні формати підтримки українських митців: від надання резиденцій до творчих колаборацій, сприяння в створенні постановок та проведенні фестивалів. Лише протягом 2022 р. українські театральні діячі здійснили 29 прем'єрних показів вистав та читань за кордоном (Великобританія, Франція, Польща, Німеччина, Словаччина, Латвія, Литва) [3]. Багато творчих проєктів, реалізованих ними у співпраці з митцями і культурними діячами західних країн, актуалізують питання міжкультурної взаємодії та креолізації (процесу вбирання інокультурних цінностей). Отже, основними напрямками дослідження культурної релокації в Україні є:

- культурна релокація закладів культурно-мистецької галузі (бібліотек, театрів, музеїв та ін.) та особливості їх діяльності в нових умовах (відновлення фондів, оцифрування колекцій та ін.);

- культурна релокація (міжнародна та регіональна) творчих колективів України, окремих митців та культурних діячів крізь призму специфіки створення та поширення культурного продукту за нестандартних обставин;

- проблематика реалізації ціннісної релокації в умовах російсько-української війни;

- культурні практики українських митців, які релокувалися в країни Північної Америки та Європейського Союзу в контексті феномена культурної ідентичності в умовах впливу інокультурних цінностей.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній розглянуто явище культурної релокації в умовах повномасштабної російсько-української війни; уточнено поняття «культурна релокація» та запропоновано його трактування; окреслено перспективні напрями дослідження культурної релокації в Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни в сучасній культурології.

Висновки. Культурна релокація в Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни – вимушене переміщення/переселення закладів культури і мистецтва, колективів і окремих представників

культурних та креативних індустрій, а також культурних цінностей в межах і за межами території України, з міркувань безпеки та з метою забезпечення можливості збереження і відтворення матеріальних та духовних культурних цінностей, створення, поширення та популяризації сучасного українського культурного продукту / послуги. Найбільш поширеними типами культурної релокації в Україні з 24 лютого 2024 р. є: інституційна культурна релокація (релокація закладів культури і мистецтва); групова культурна релокація (релокація групи митців – музикантів, акторів, танцюристів та ін., представників одного або кількох творчих колективів); персональна культурна релокація (релокація митця або культурного діяча); ціннісна релокація (релокація культурних цінностей); територіальна культурна релокація: міжнародна, регіональна, внутрішньо-регіональна.

Масова культурна релокація в Україні 2022–2024 рр. зумовила: активізацію тенденції цифровізації закладів культури і мистецтва; розвиток нових культурних практик; посприяла урізноманітненню традиційних форм культурного продукту та форматів культурних послуг. Одними з перспективних напрямів дослідження вбачаються: розробка проблематики креолізаційної концепції культури, що полягає в створенні представниками української культурно-мистецької галузі, які зазнали міжнародної релокації та їхніми закордонними колегами, нових культурних форм; нові формати культурних продуктів та практик, опосередкованих цифровими технологіями, поява яких зумовлена важливістю репрезентації для українського та закордонного споживача.

Література

1. Біла А. Особливості діяльності культурних амбасадорів, які творять позитивний імідж України у світі в умовах російсько-української війни. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* : міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2024. С. 320–336.
2. Галина О. Культурна ідентичність українців в умовах вимушеної еміграції: теоретико-методологічні аспекти. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філологія*. 2023. Вип. 745. С. 139–145.
3. Голіздра І., Щокань І. Український театр за кордоном: вистави і проекти, які створюють враження про Україну. *Українська правда*. 2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/01/02/252122/> (дата звернення: 07.09.2024).

4. Жукова Н. Вкрадена історія: на Донеччині з 20 музеїв на підконтрольній уряду території половина пошкоджена або зруйнована, але дещо зберегли. *Вільне радіо*. 2023. URL: <https://freeradio.com.ua/vkradena-istoriia-na-donechchyni-z-20-muzeiv-na-pidkontrolnii-uriadu-terytorii-polovyna-poshkodzheni-abo-zruinovani-ale-deshcho-zberekhly/> (дата звернення: 11.09.2024).

5. Задворний С. І. Культурна релокація: український досвід. *Професор Юрій Полянський: від плакорів Поділля до засніжених Анд* : матеріали Всеукр. онлайн-сем., приуроч. 130-річчю з дня народження географа, геолога, археолога Полянського Юрія Івановича (27–28 травня 2022 р.). Тернопіль : Вектор, 2022. С. 151–156.

6. Запхляк І., Красняк О. Релокація: суть, типи та проблеми. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022. № 6. С. 257–263.

7. Кабачій Р. Війна і музеї України: виклики і перспективи. *LB.ua*. 2024. URL: https://lb.ua/culture/2024/12/20/650951_viyuna_i_muzei_ukraini_vikliki_i.html (дата звернення: 20.09.2024).

8. Клімова І. О. Соціальні та культурні аспекти вимушеної еміграції українців. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Історія*. 2023. Т. 34 (2). С. 63–71.

9. Ковалик О. А., Шардакова А. Д. Передумови та досвід релокації діяльності вітчизняних виробничих підприємств в умовах невизначеності. *ECONOMICS: time realities*. 2023. № 4 (68). С. 50–60.

10. Коржов О. Інкультурація та адаптація українців в Європі після повномасштабного російського вторгнення: основні тенденції та виклики. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2024. № 49. С. 418–424.

11. Культура релокована. Спостереження. URL: https://drive.google.com/file/d/1wurodNbnHcaeMK2wgA4-62PmvDZ8_IAs/view (дата звернення: 07.10.2024).

12. Сокол М. Еміграція українців до ЄС у контексті світових геополітичних інтересів. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2024. Вип. 3(62). С. 248–263.

13. Porter M. E. Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*. 1998. №76(6). Рр. 77–90.

References

1. Bila, A. (2024). Peculiarities of the Activities of Cultural Ambassadors who Create a Positive Image of Ukraine in the World in the Conditions of the Russian-Ukrainian War. *International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 320–336 [in Ukrainian].
2. Halyna, O. (2023). Cultural Identity of Ukrainians in Conditions of Forced Emigration: Theoretical and Methodological Aspects. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Series: Philology*, 745, 139–145 [in Ukrainian].

3. Holizdra, I., & Shchokan, I. (2023). Ukrainian Theatre Abroad: Performances and Projects that Create an Impression of Ukraine. Ukrainian Truth. Retrieved from: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/01/02/252122/> [in Ukrainian].
4. Zhukova, N. (2023). Stolen History: In Donetsk Region, Half of 20 Museums in Government-Controlled Territory are Damaged or Destroyed, but some are Preserved. Free Radio. Retrieved from: <https://freeradio.com.ua/vkradena-istoriia-na-donechchyni-z-20-muzeiv-na-pidkontrolnii-uriaduterytorii-polovyna-poshkodzheni-abo-zruinovani-aledeshcho-zberehly/> [in Ukrainian].
5. Zadvornyi, S. I. (2022). Cultural Relocation: Ukrainian Experience. Professor Yurii Polyanskyi: From the Plakors of Podillia to the Snowy Andes: materials of the All-Ukrainian online-sem., dedicated to the 130th anniversary of the birth of the geographer, geologist, archaeologist Yurii Ivanovych Polyanskyi (27–28 May 2022). Ternopil, 151–156 [in Ukrainian].
6. Zapukhliak, I., & Krasniak, O. (2022). Relocation: Essence, Types and Problems. Bulletin of Khmelnytskyi National University, 6, 257–263 [in Ukrainian].
7. Kabachii, R. (2024). War and Museums of Ukraine: Challenges and Prospects. (n.d.). LB.ua. Retrieved from: https://lb.ua/culture/2024/12/20/650951_viyana_i_muzei_ukraini_vikliki_i.html [in Ukrainian].
8. Klimova, I. O. (2023). Social and Cultural Aspects of Forced Emigration of Ukrainians. Scientific Journal of Odesa I. I. Mechnikov National University. Series: History, 34 (2), 63–71 [in Ukrainian].
9. Kovalyk, O. A., & Shardakova, A. D. (2023). Prerequisites and Experience of Relocation of Domestic Production Enterprises in Conditions of Uncertainty. ECONOMICS: Time Realities, 4 (68), 50–60 [in Ukrainian].
10. Korzhov, O. (2024). Inculturation and Adaptation of Ukrainians in Europe after the Full-Scale Russian Invasion: Basic Trends and Challenges. Ukrainian Culture: Past, Present, Development Paths, 49, 418–424 [in Ukrainian].
11. Culture Relocated. Observations. (n.d.). Retrieved from: https://drive.google.com/file/d/1wurodNbHcaeMK2wgA4_62PmvDZ8_1As/view [in Ukrainian].
12. Sokol, M. (2024). Emigration of Ukrainians to the EU in the Context of World Geopolitical Interests. Bulletin of the Yaroslav the Wise New Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, 3 (62), 248–263 [in Ukrainian].
13. Porter, M. E. (1998). Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review, 76 (6), 77–90 [in English].

*Стаття надійшла до редакції 10.10.2024
Отримано після доопрацювання 12.11.2024
Прийнято до друку 19.11.2024*